

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

DOI: 10.67227

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 6

2026

**INGLIZ VA O'ZBEK MAQOLLARIDAGI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARDA
SINONIMIYA, ANTONIMIYA VA O'ZGARUVCHANLIK
HODISALARINING TADQIQI**

Nashirova Shahnoza Buriyevna

Qarshi davlat universiteti, PhD, dotsent

Eshqobilova Mohinur O'rol qizi

Qarshi davlat universiteti, magistrant

Annotatsiya

Mazkur maqolada ingliz va o'zbek maqollaridagi frazeologik birliklarda uchraydigan sinonimiya, antonimiya hamda variativlik hodisalari keng va chuqur tahlil qilinadi. Maqollar xalqning tarixiy tajribasi, madaniyati va dunyoqarashini aks ettiruvchi muhim til birliklaridan hisoblanadi. Tadqiqot davomida ikki tildagi maqollar qiyosiy o'rganilib, ularning semantik va struktur xususiyatlari yoritildi. Natijada sinonimik, antonimik va variant shakldagi maqollarning o'xshash va farqli jihatlari aniqlandi. Bundan tashqari, maqollarning lingvomadaniy xususiyatlari, ularning xalq tafakkuri bilan bog'liqligi, ikki til o'rtasidagi madaniy universalialar masalasi va maqollarning tilshunoslik tadqiqotlaridagi o'rni ham ko'rib chiqilgan. Shuningdek, maqollarning kognitiv va pragmatik xususiyatlari, ularni til ta'limida qo'llash imkoniyatlari va tarjima muammolari ham muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: frazeologik birlik, maqol, sinonimiya, antonimiya, variativlik, ingliz tili, o'zbek tili, qiyosiy tilshunoslik, lingvomadaniyat, kognitiv tilshunoslik, pragmatika.

**ИССЛЕДОВАНИЕ ЯВЛЕНИЙ СИНОНИМИИ, АНТОНИМИИ И ВАРИАТИВНОСТИ ВО
ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ ПОСЛОВИЦ**

Наширова Шахноза Буриевна

Каршинский государственный университет, PhD, доцент

Эшқобилова Мохинур Урол кизи

Каршинский государственный университет, магистрантка

Аннотация

В данной статье проводится сравнительный анализ явлений синонимии, антонимии и вариативности во фразеологических единицах английских и узбекских пословиц. Пословицы рассматриваются как важные языковые единицы, отражающие исторический опыт, культуру и мировоззрение народа, а также анализируются их семантические и структурные особенности. В результате исследования выявлены сходства и различия между синонимическими, антонимическими и вариативными формами пословиц в двух языках. Кроме того, рассматриваются лингвокультурологические, когнитивные и прагматические особенности пословиц, их связь с народным мышлением, роль в отражении культурных универсалий, а также значение в языковом образовании и переводческой практике.

Ключевые слова: фразеологическая единица, пословица, синонимия, антонимия, вариативность, английский язык, узбекский язык, сравнительное языкознание, лингвокультурология, когнитивная лингвистика, прагматика..

**A STUDY OF SYNONYMY, ANTONYMY, AND VARIABILITY IN PHRASEOLOGICAL
UNITS OF ENGLISH AND UZBEK PROVERBS**

Shahnoza Buriyevna Nashirova

Karshi State University, PhD, Associate Professor

Eshqobilova Mohinur O'rol qizi

Karshi State University, Master's Student

Abstract

This article provides a comparative analysis of synonymy, antonymy, and variability in phraseological units found in English and Uzbek proverbs. Proverbs are examined as important linguistic units reflecting the historical experience, culture, and worldview of a people, while their semantic and structural characteristics are explored. The study identifies similarities and differences between synonymous, antonymous, and variant forms of proverbs in the two languages. In addition, the article discusses the linguocultural, cognitive, and pragmatic features of proverbs, their connection with folk

cognition, their role in expressing cultural universals, and their significance in language education and translation studies.

Keywords: phraseological unit, proverb, synonymy, antonymy, variability, English language, Uzbek language, comparative linguistics, linguoculturology, cognitive linguistics, pragmatics.

Til xalqning ma'naviy boyligi va madaniy merosining muhim qismidir. Har bir xalqning maqollari uning asrlar davomida shakllangan tajribasi, urf-odatlar va dunyoqarashini aks ettiradi. Maqollar qisqa, lo'nda va mazmunan chuqur bo'lib, xalq donishmandligining mahsuli hisoblanadi. Ular avloddan avlodga og'zaki va yozma yo'l bilan o'tib, tilning barqaror birliklariga aylanadi hamda har bir yangi avlod uchun axloqiy-tarbiyaviy maktab vazifasini bajaradi.

Frazeologik birliklar tilning muhim tarkibiy qismi bo'lib, ular nutqning ta'sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. Ingliz va o'zbek tillaridagi maqollar tarkibida sinonimiya, antonimiya va variativlik kabi lingvistik hodisalar keng uchraydi. Ushbu hodisalarni o'rganish tillarning semantik va madaniy xususiyatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Bunday tadqiqotlar nafaqat nazariy tilshunoslik uchun, balki amaliy tilshunoslik, xususan, til o'qitish metodikasi va tarjima nazariyasi uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy tilshunoslikda qiyosiy-tipologik tadqiqotlar alohida o'rin egallaydi. Ikki yoki undan ortiq tillarni solishtirish orqali tillarning universal va o'ziga xos xususiyatlari aniqlanadi. Ingliz va o'zbek tillari turli til oilalariga mansub bo'lsa-da — birinchisi german, ikkinchisi turkiy til oilasiga kiradi — ularning maqollar fondida juda ko'p umumiy mazmun va g'oyalar uchraydi. Bu holat insoniyatning umumiy axloqiy va madaniy qadriyatlarga ega ekanligini tasdiqlaydi hamda madaniyatlararo muloqotning asoslarini tushunishga yordam beradi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, globallashtirish sharoitida madaniyatlararo muloqotning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Ingliz tili xalqaro muloqot tili sifatida o'zbek tili bilan ko'proq aloqada bo'lib, ikkala tildagi maqollarni qiyosiy o'rganish tilshunoslar, tarjimonlar va til o'qituvchilari uchun muhim amaliy manba bo'lib xizmat qilishi mumkin. Shuningdek, maqollarni o'qitish jarayonida qo'llash o'quvchilarning lingvomadaniy kompetensiyasini rivojlantirishga katta hissa qo'shadi.

Mazkur maqolaning maqsadi ingliz va o'zbek maqollarida uchraydigan sinonimiya, antonimiya va variativlik hodisalarini qiyosiy jihatdan tahlil qilish, ularning o'xshash va farqli tomonlarini aniqlash hamda lingvomadaniy xususiyatlarini yoritishdan iborat. Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: frazeologik birliklar va maqollarning nazariy asoslarini o'rganish; ikkala tildagi sinonimik, antonimik va variativ maqollarni aniqlash hamda tahlil qilish; qiyosiy tahlil asosida madaniy umumiylik va farqlarni aniqlash; maqollarning lingvomadaniy xususiyatlarini yoritish.

Frazeologik birliklar tilning tayyor holda qo'llanadigan, ma'nosi tarkibiy qismlarining oddiy yig'indisidan kelib chiqmaydigan barqaror birikmalaridir. Tilshunoslikda frazeologik birliklarni o'rganish Sh. Ballining ishlaridan boshlab alohida yo'nalish sifatida shakllanib kelgan. Fransuz tilshunosi Sh. Balli (1909) birinchi bo'lib frazeologiyani mustaqil lingvistik fan sifatida ajratib ko'rsatgan va so'z birikmalarini erkin hamda barqaror guruhlarga bo'lgan. O'zbek tilshunosligida esa frazeologiya sohasida Sh. Rahmatullayev, A. Mamatov, B. Yo'ldoshev va boshqa olimlar tomonidan muhim tadqiqotlar olib borilgan.

Frazeologik birliklarning asosiy belgilari quyidagilardan iborat: semantik yaxlitlik (tarkibiy qismlar yig'indisi umumiy ma'noni bermasligi), strukturaviy barqarorlik (tarkibning o'zgarmasligi yoki cheklangan darajada o'zgarishi), reproduktivlik (tayyor holda qo'llanishi) va ekspressivlik (his-tuyg'uni ifodalash imkoniyati). Bu belgilar frazeologik birliklarni erkin so'z birikmalaridan farqlab turadi.

Maqollar frazeologik birliklarning alohida turi sifatida xalq og'zaki ijodida muhim o'rin tutadi. Ular bir butun gap shaklida bo'lib, ma'lum bir hayotiy haqiqatni ifodalaydi. Maqollarning asosiy belgilari quyidagilardan iborat: qisqalik, ritmik tuzilish, obrazlilik, umumlashtiruvchi xarakter va ko'chma ma'noning ustunligi. Bu belgilar maqollarni boshqa frazeologik birliklardan, masalan, idiomalar va matallardan farqlaydi.

Maqollar bilan idiomalar o'rtasida farq mavjud. Idiomalar — ma'lum bir tushunchani ifodalovchi barqaror so'z birikmalari bo'lib, ular odatda to'liq gap shaklida emas, balki gap bo'lagi sifatida qo'llanadi. Masalan, "to kick the bucket" (o'lmoq) yoki "break a leg" (omad tilamoq) ingliz tilidagi idiomalar hisoblanadi. Maqollar esa to'liq fikr bildiruvchi mustaqil gaplar bo'lib, umumiy axloqiy yoki hayotiy haqiqatni ifodalaydi. O'zbek tilidagi "Mehnat qilgan to'yadi" yoki ingliz tilidagi "No pain, no gain" kabi maqollar shunga misol bo'la oladi.

Ingliz tilshunosligida maqollar (proverbs) va hikmatli so'zlar (sayings) o'rtasida ham farq

qilinadi. Maqollar odatda to'liq gapdan iborat bo'lib, umumiy haqiqatni ifodalaydi. Masalan, "Actions speak louder than words" — bu to'liq fikr bildiruvchi maqol. Hikmatli so'zlar esa ba'zan to'liqsiz gap shaklida kelishi mumkin. O'zbek tilida ham maqollar va matallar o'rtasida farq mavjud: maqollar umumiy xulosa ifodalasa, matallar ko'pincha qiyosiy ma'noda qo'llanadi. Masalan, "Itning dumi qiyshiq" — bu matal, chunki u biror xususiyatni tavsiflovchi qiyosat bo'lib, umumiy haqiqatni to'g'ridan to'g'ri ifodalamaydi.

Maqollarning kelib chiqishi jihatidan ular quyidagi manbalarga ega bo'lishi mumkin: xalq og'zaki ijodi (eng asosiy manba), diniy matnlar (Qur'on, Injil), adabiy asarlar (William Shakespeare, Alisher Navoiy), tarixiy shaxslar iboralari va boshqa tillardan o'zlashgan maqollar. O'zbek tilidagi ko'plab maqollar forsiy va arabiy maqollardan tarjima yoki moslashtirilgan holda kirib kelgan. Ingliz tilidagi maqollar esa lotin, fransuz va boshqa Yevropa tillarining ta'sirini sezilarli darajada aks ettiradi.

Sinonimiya — til birliklarining ma'nodoshligi bilan bog'liq hodisadir. Tilshunoslikda leksik sinonimiyadan tashqari, frazeologik sinonimiya ham alohida o'rganiladi. Maqollar orasida ham bir xil yoki yaqin mazmunni ifodalovchi namunalar mavjud. Sinonimik maqollar xalq tajribasini turli obrazlar orqali ifodalash imkonini beradi. Bunda shakl har xil bo'lsa-da, asosiy g'oya bir xil bo'lib saqlanib qolaveradi. Sinonimik maqollar bir tildagina emas, balki turli tillarda ham uchraydi va bu holat insoniyatning umumiy tajribasiga dalolat beradi.

Tilshunoslar sinonimiyaning bir necha turga bo'ladilar: absolyut (to'liq) sinonimlar — ma'no va uslub jihatidan bir xil birliklar; uslubiy sinonimlar — ma'nosi bir xil, lekin qo'llanish sohasi yoki uslubi turlicha bo'lgan birliklar; semantik sinonimlar — ma'nosi yaqin, lekin to'liq mos kelmaydigan birliklar. Maqollarda ko'proq semantik va uslubiy sinonimlar uchraydi.

O'zbek tilida mehnat mavzusidagi sinonimik maqollarga quyidagilar misol bo'la oladi:

«Mehnatning tagi rohat.»

«Mehnat qilgan to'yadi.»

«Ter to'kmay non topilmas.»

«Ishlamasang — yeyolmayсан.»

«Qo'lni loyga bulg'atmay, yuz yorug' ko'rinmas.»

Yuqoridagi maqollarning barchasida mehnat va uning samarasi haqida bir xil g'oya ifodalangan. Lekin ular turli obrazlardan foydalanadi: birinchisida rohat, ikkinchisida to'yish, uchinchisida non va ter, to'rtinchisida yeyish, beshinchisida loy va yorug' yuz obrazlari qo'llangan. Bu xilma-xillik o'zbek tilining ifoda imkoniyatlari boyligini ko'rsatib, bir g'oyaning turli lahjalar va hududlarda turlicha ifodalanishini ta'minlagan.

Ingliz tilida mehnat va muvaffaqiyat mavzusidagi sinonimik maqollar ham xilma-xildir:

"No pain, no gain."

"Hard work pays off."

"Diligence is the mother of good fortune."

"The early bird catches the worm."

"Fortune favours the bold."

"Where there's a will, there's a way."

Bu maqollar mehnatsevarlikning muvaffaqiyatga olib kelishi haqida o'xshash g'oyani turli obrazlar orqali ifodalaydi. "The early bird catches the worm" maqolidagi erta turgan qush obrazi o'zbek tilidagi «Erta turgan yigitga bir ish bitik» maqoli bilan semantik jihatdan yaqin. "Fortune favours the bold" maqolini o'zbek tilidagi «Qo'rqoqqa qilich yo'q» maqolining muqobili sifatida qarash mumkin.

Do'stlik mavzusida ham ikkala tilda sinonimik maqollar ko'p uchraydi. O'zbek tilida: «Do'st ko'p bo'lsin, dushman oz bo'lsin», «Yaxshi do'st — ko'zgu», «Do'st oshirib, dushman yashirib aytadi». Ingliz tilida: "A friend in need is a friend indeed", "A good friend is like a mirror", "A friend's eye is a good mirror", "Old friends are best". Bu maqollarning barchasida do'stlikning qiymati va haqiqiy do'stning alomatlarini bir xil g'oya asosida, ammo turli obrazlar orqali ifodalangan.

Sinonimik maqollarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, turli xalqlar bir xil hayotiy haqiqatni turli madaniy-tarixiy tajribalari asosida ifodalagan. Bu holat tilning rang-barangligi va xalq tafakkurining boyligiga dalolat qiladi. Shuningdek, sinonimik maqollarning mavjudligi nutq egasiga o'z fikrini vaziyatga, uslubga va tinglovchiga qarab eng mos shaklda ifodalash imkonini beradi.

Antonimiya — qarama-qarshi ma'nolarni ifodalovchi til birliklari o'rtasidagi munosabatdir. Tilshunoslikda leksik antonimiya, frazeologik antonimiya va paremiologik antonimiya alohida o'rganiladi. Maqollarda antonimiya ko'pincha tarbiyaviy maqsadlarda qo'llanadi: yaxshi va yomon, to'g'ri va noto'g'ri tushunchalarini solishtirish orqali axloqiy saboq beriladi.

Maqollar ichida antonimiya ikki xil ko‘rinishda namoyon bo‘ladi: birinchidan, bitta maqol ichida antonimik tushunchalar yonma-yon qo‘llanishi mumkin (ichki antonimiya); ikkinchidan, mazmun jihatidan bir-biriga qarama-qarshi bo‘lgan alohida maqollar juft holda qarama-qarshi qo‘yilishi mumkin (tashqi antonimiya). Ikkala holat ham maqollarning ta’sirchanligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

O‘zbek tilidagi ichki antonimiya namunalari:

«Yaxshi gap — jon ozig‘i.»

«Yomon gap — bosh qozig‘i.»

«Bilim — nur, bilmaslik — zulmat.»

«Ilm olgan yutadi, johil — yutqazadi.»

«Vaqtida bir tikish — keyin o‘n tikishdan afzal.»

Bu juft maqollarda antonimik juftliklar — yaxshi/yomon, nur/zulmat, ilm/jaholat — asosiy semantik o‘q vazifasini bajaradi. Birinchi juftlikda yaxshi va yomon so‘zning insonning joniga ta’siri zidlantirilgan: yaxshi so‘z hayot baxsh etsa, yomon so‘z halokatga olib boradi. Bilim va jaholat juftligida esa ma’rifat va zulmat tushunchalari falsafiy darajada qarama-qarshi qo‘yilgan.

O‘zbek maqollarida tashqi antonimiya ham keng tarqalgan:

«Shoshilgan shaytonning ishi.»

«Kechikkan ko‘p yutqazadi.»

Bu ikki maqol bir-biriga teskari ko‘rsatma beradi: biri tezlikdan ogohlantirsa, ikkinchisi kechikishdan saqlaydi. Hayotning turli vaziyatlarida ularning har biri o‘z o‘rnida to‘g‘ri bo‘lishi mumkin.

Ingliz tilidagi antonimik maqollar:

“Many hands make light work.”

“Too many cooks spoil the broth.”

“Look before you leap.”

“He who hesitates is lost.”

“Absence makes the heart grow fonder.”

“Out of sight, out of mind.”

Birinchi juftlikda ko‘pchilikning hamkorligi foydali va salbiy bo‘lishi mumkinligi zidlashtiriladi. Ikkinchi juftlikda ehtiyotkorlik va jur’atlilik qarama-qarshi qo‘yilgan. Uchinchi juftlikda esa uzoqlik muhabbatni kuchaytirishi va susaytirishi haqidagi bir-biriga zid hayotiy kuzatuvlar ifodalangan. Bu maqollar hayotning ikki tomonlama tabiatini ko‘rsatadi va hech qanday mutlaq haqiqat yo‘qligini anglatadi. Antonimiya maqollarning ta’sirchanligini oshiradi va ma’lum g‘oyani yanada aniqroq ifodalashga xizmat qiladi. Qarama-qarshi ma’nolarning qo‘llanishi tinglovchi yoki o‘quvchining e’tiborini kuchaytiradi hamda maqolning yodda qolishini osonlashtiradi. Bu esa xalq pedagogikasining muhim vositalaridan biri sifatida maqollarning ahamiyatini yanada oshiradi. Shuningdek, antonimik maqollar hayotning murakkab va ko‘p qirrali ekanligini, har qanday hodisaning ikki tomoni borligini ko‘rsatadi.

Variativlik — bir frazeologik birlikning turli shakllarda qo‘llanishini anglatadi. Maqollar og‘zaki ijod mahsuli bo‘lganligi sababli ularning variantlari ko‘p uchraydi. Variativlik hududiy, tarixiy va ijtimoiy omillar ta’sirida vujudga keladi. Tilshunoslar variativlikni tilning rivojlanishi va dinamikasining asosiy ko‘rsatkichi sifatida baholaydilar.

Tilshunoslikda variativlikning bir necha turi ajratiladi: leksik variativlik (so‘z o‘zgarishi), grammatik variativlik (grammatik shaklning o‘zgarishi), fonetik variativlik (tovush o‘zgarishi) va strukturaviy variativlik (gap qurilishining o‘zgarishi). Maqollarda ko‘proq leksik va strukturaviy variativlik kuzatiladi, chunki maqollar nutqda tayyor holda qo‘llanadi va har bir so‘zlovchi o‘z lahjasi yoki uslubi bilan biroz farqli qo‘llashi mumkin.

O‘zbek tilidagi variativ maqollarga misollar:

«Avval o‘yla, keyin so‘yla.»

«Yetti o‘lchab, bir kes.»

«Tez ishning tagi tez.»

«Shoshilgan shaytonning ishi.»

Ushbu to‘rtta maqol ham ehtiyotkorlik bilan ish tutish zarurligini ifodalaydi, lekin turli obrazlar orqali. Birinchisida fikrlash va so‘zlash munosabati, ikkinchisida o‘lchash va kesish obrazi, uchinchisida tezkorlikning salbiy oqibati, to‘rtinchisida esa shayton nomi bilan bog‘liq diniy-ma’naviy obraz ifodalangan.

Bir maqolning o‘zining variantlari ko‘plab uchraydi:

«Bir bolaga yetti mahalla ota-ona.»

«Bir bolaga yetti qo‘shni ota-ona.»

«Bolani yetiltirar yurt.»

Bu variantlar semantik jihatdan bir xil bo'lib, faqat «mahalla», «qo'shni» va «yurt» so'zlari almashtirilib qo'llangan. Bunday o'zgarishlar ko'pincha hududiy farqlar, nutqiy ehtiyoj yoki ijodiy talqin bilan bog'liq.

Ingliz tilidagi variativ maqollar ham keng tarqalgan:

“Practice makes perfect.”

“Perfect practice makes perfect.”

“Repetition is the mother of learning.”

“God helps those who help themselves.”

“Heaven helps those who help themselves.”

“The Lord helps those who help themselves.”

Birinchi guruhda mashq qilishning mukammallikka olib kelishi g'oyasi turli shakllarda ifodalangan. “Perfect practice makes perfect” varianti zamonaviy sport psixologiyasida keng qo'llanilib, asl maqolning ma'nosini yanada konkretlashtirgan. Ikkinchi guruhda «God», «Heaven» va «The Lord» birliklari bir-birini almashtiradi. Bu hodisa ingliz tilining turli davrlardagi diniy-madaniy o'zgarishlarini aks ettiradi va maqolning turli konfessiyalar vakillari tomonidan qo'llanishini osonlashtirgan.

Variativlikning yuzaga kelishiga hududiy lahjalar, tarixiy rivojlanish, diniy va madaniy ta'sirlar hamda nutqiy ehtiyojlar sabab bo'ladi. Ushbu hodisa tilning dinamik xarakterini namoyon etadi va maqollarning tirik til birligi ekanligini ko'rsatadi. Maqollar yopiq, muzlatilgan tizim emas, balki doimo rivojlanib va yangilanib boruvchi til hodisasidir.

Maqollar nafaqat lingvistik, balki madaniy hodisa hamdir. Har bir maqol o'z tarkibida ma'lum bir xalqning turmush tarzi, qadriyatlar va dunyoqarashini mujassam etadi. Shu nuqtai nazardan maqollarni o'rganish tilshunoslik bilan bir qatorda lingvomadaniyatshunoslik doirasida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Lingvomadaniyatshunoslik tilni madaniyat bilan uzviy bog'liq holda o'rganuvchi fan bo'lib, u 1990-yillardan boshlab alohida yo'nalish sifatida shakllana boshlagan.

O'zbek maqollarida qishloq hayoti, dehqonchilik, oila munosabatlari va jamoaviylik g'oyalari kuchli namoyon bo'ladi. Masalan: «Bir qo'l bilan qarsak chalinmaydi» — bu maqol jamoaviy harakat zarurligini ta'kidlaydi. «Ona yurt — oltin beshik» — bu maqol Vatanga bo'lgan muhabbatni ifodalaydi. «Mehmon otangdan ulug'» — bu maqol o'zbek xalqiga xos mehmondo'stlik madaniyatini aks ettiradi. O'zbek xalqining azaliy an'analari bo'lmish katta-kichikni hurmat qilish, jamoaviy ishlash va oilaga sadoqat kabi qadriyatlar ham maqollarda o'z aksini topgan.

Ingliz maqollarida esa individuallik, amaliy fikrlash va vaqtni qadrlash ko'proq namoyon bo'ladi. «Time is money» — bu maqol kapitalistik iqtisodiyot ruhi bilan sug'orilgan. «Every man is the architect of his own fortune» — bu maqol shaxsiy mas'uliyat va individualizm g'oyasini ifodalaydi. Ingliz maqollarida dengizchilik, savdo-sotiq va sayohat bilan bog'liq obrazlar ham ko'p uchraydi: “All at sea” (chalkashgan), “Sail close to the wind” (xavfli vaziyatda bo'lmoq). Bu esa ingliz xalqining tarixiy turmush tarzi bilan bevosita bog'liq. Shu bilan birga, ikki xalq maqollarida ko'plab umumiy madaniy universalialar ham mavjud. Mehnat, do'stlik, halollik, sabr-toqat, bilim va adolat kabi insoniy qadriyatlar ikki tilda ham maqollar orqali ulug'lanadi. Masalan, mehnatsevarlik g'oyasi ikki tilda ham kuchli ifodalangan: o'zbek tilida «Mehnatning tagi rohat», ingliz tilida “No pain, no gain”. Do'stlikning qiymati ham ikki tilda maqollar orqali ta'kidlangan. Bu esa insoniyatning umumiy axloqiy merosga ega ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Lingvomadaniy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, maqollar orqali har bir xalqning milliy o'ziga xosligini, tarixiy yo'lini va ma'naviy dunyosini kuzatish mumkin. O'zbek xalqining Sharq madaniyati, islom qadriyatlar va cho'l-dasht tabiatiga yaqinligi maqollarida o'z aksini topsa, ingliz xalqining dengizchi va savdogar ruhiyati, protestant axloqi hamda individualizmi ingliz maqollarida yaqqol namoyon bo'ladi.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek maqollari mazmun jihatidan ko'plab umumiyliklarga ega. Har ikkala xalq mehnat, do'stlik, halollik, sabr-toqat va bilim kabi qadriyatlarni ulug'laydi. Qiyosiy tilshunoslikda ekvivalentlik masalasi muhim o'rin tutadi va maqollarni tahlil qilishda ekvivalentlikning uch darajasini ajratish mumkin: to'liq ekvivalentlar, qisman ekvivalentlar va milliy o'ziga xos maqollar.

Semantik jihatdan to'liq muqobil maqollar:

“Knowledge is power.” — «Bilim — kuchdir.»

“Time is money.” — «Vaqt — oltindan qimmat.»

“A friend in need is a friend indeed.” — «Do'st boshga kulfat tushganda bilinadi.»

“Actions speak louder than words.” — «Gapdan emas, ishdan baho ber.»

“Strike while the iron is hot.” — «Temirni qizigan chogʻida ur.»

Bu maqollar mazmun va gʻoya jihatidan bir xil boʻlsa-da, ularning obrazlari turlicha boʻlishi mumkin. Masalan, vaqtni oltin bilan solishtirish ikki tilda ham mavjud, lekin ingliz tilidagi «money» (pul) obrazi va oʻzbek tilidagi «oltin» obrazi har xil madaniy qatlamga ishora qiladi. «Temirni qizigan chogʻida ur» maqoli esa ingliz tilidagi muqobiliga deyarli toʻgʻri keladi — bu maqol ehtimol tarjima yoʻli bilan oʻzlashgan boʻlishi ham mumkin.

Qisman muqobil maqollar (gʻoya oʻxshash, obraz boshqacha):

“Don’t judge a book by its cover.” — «Koʻrinishga aldanma.» / «Libosga qarab, insonga baho berma.»

“Every cloud has a silver lining.” — «Har bir baloning bir foydasi bor.»

“The apple doesn’t fall far from the tree.” — «Olmaning tagiga olma tushadi.»

Bu misollar ikkala tilning ham baʼzan oʻxshash obrazlardan foydalanishini koʻrsatadi. «Olmaning tagiga olma tushadi» maqoli ingliz tilidagi muqobiliga obraz va mazmun jihatidan deyarli toʻgʻri keladi. Bu esa ikki tilda oʻxshash tabiiy kuzatuvlar asosida maqollar yaratilganligini koʻrsatadi.

Oʻzbek tiliga xos, ingliz tilidagi toʻliq muqobili yoʻq maqollar:

«Mehmon otangdan ulugʻ.»

«Kelin tushgan uy — baxtli uy.»

«Qoʻshningning baxti — sening baxting.»

«Yetti oʻlchab, bir kes.»

Bu maqollar oʻzbek xalqiga xos mehmondoʻstlik madaniyati, oilaviy qadriyatlar, qoʻshnichilik munosabatlari va Sharqona fikrlash tarzining oʻziga xosligini aks ettiradi. Ingliz madaniyatida bu tushunchalar boshqacha ifodalanadi yoki umuman maqol shaklida mustahkam oʻrnashmagan. Bu holat ikkala xalqning madaniy-tarixiy yoʻlining oʻziga xosligini yorqin koʻrsatadi.

Ingliz tiliga xos, oʻzbek tilidagi toʻliq muqobili yoʻq maqollar:

“The customer is always right.”

“Business is business.”

“An Englishman’s home is his castle.”

Bu maqollar ingliz madaniyatidagi savdo-sotiq, shaxsiy mulk va individualizm tushunchalarini ifodalaydi. Oʻzbek madaniyatida bu tushunchalar kamroq ahamiyatga ega boʻlgani uchun ularga muqobil maqollar yaratilmagan. Qiyosiy tahlil ikkala tildagi maqollar fondi bir-birini boyitish imkoniyatiga ega ekanligini va tarjima jarayonida ekvivalent maqol topish baʼzan imkonsiz boʻlishini koʻrsatdi.

Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan maqollar insonning dunyoni idrok etish tarzini va tafakkur modellarini aks ettiradi. Maqollar orqali maʼlum bir xalqning kognitiv xaritasi — yaʼni dunyo haqidagi bilimlarning til orqali ifodalanishi — oʻrganilishi mumkin. Masalan, oʻzbek maqollarida vaqt koʻpincha moddiy boylik sifatida tasavvur qilinadi («Vaqt — oltindan qimmat»), ingliz maqollarida esa vaqt kapital sifatida koʻriladi («Time is money»).

Maqollarda metafora va metonimiya kognitiv mexanizmlar sifatida keng qoʻllanadi. Masalan, «Bilim — nur, bilmaslik — zulmat» maqolida bilim NUR metaforasi asosida ifodalanagan. Ingliz tilidagi “Every cloud has a silver lining” maqolida esa qiyinchilik BULUT metaforasi orqali berilgan. Bu kognitiv metaforalar ikkala tilda ham mavjud boʻlib, ular insonning tabiatga asoslanib dunyoni idrok etishini koʻrsatadi.

Pragmatik jihatdan maqollar turli nutqiy vazifalarni bajaradi: maslahat berish, ogohlantirish, tasalli aytish, taʼna qilish, ragʻbatlantirish va h.k. H. Paul Grice tomonidan ilgari surilgan muloqot maksimalari nuqtai nazaridan maqollar koʻpincha miqdor maksimasi (qisqa va loʻnda boʻlish) va sifat maksimasi (haqiqatni aytish) talablariga javob beradi. Maqollarning qisqa, ritmik shakli ularni nutqda samarali va taʼsirli qiladi.

Maqollarning kontekstga bogʻliqligi ularning pragmatik xususiyatlarining muhim jihati hisoblanadi. Bir xil maqol turli kontekstlarda turli pragmatik funksiyani bajarishi mumkin. Masalan, «Shoshilgan shaytonning ishi» maqoli bir holatda qoralash, boshqa holatda ogohlantirish, yana bir holatda hazil maqsadida qoʻllanishi mumkin. Bu esa maqollarning polisemantik (koʻp maʼnoli) xarakteri bilan bogʻliq.

Ushbu tadqiqotda qiyosiy-tipologik tahlil, komponent tahlil, lingvomadaniy tahlil va kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi. Maqollar korpusini shakllantirish uchun Oʻzbek xalq maqollari toʻplamlari (Joʻrayev, 2018), Oxford Dictionary of Proverbs (2015) va boshqa lugʻatlardan, shuningdek, zamonaviy elektron korpuslar va maʼlumotlar bazalaridan foydalanildi.

Tahlil davomida maqollar avval semantik guruhlarga ajratildi — mehnat, doʻstlik, bilim, vaqt,

oila, tabiat va h.k. — soʻngra har bir guruh ichida sinonimik, antonimik va variativ munosabatlar oʻrganildi. Qiyosiy tahlil bosqichida esa ikkala tildagi maqollar oʻrtasida ekvivalentlik darajasi aniqlandi: toʻliq ekvivalentlar, qisman ekvivalentlar va milliy oʻziga xos maqollar guruhlashtirildi.

Tadqiqotda jami oʻzbek tilidan 120 dan ortiq maqol va ingliz tilidan 130 dan ortiq maqol tahlil qilindi. Bundan tashqari, turli mualliflarning frazeologiya va paremiologiya sohasidagi nazariy ishlari ham oʻrganildi: Rahmatullayev (1992), Mamatov (1999), Yoʻldoshev (2006), Husanov (2010) va boshqalar. Ingliz tili maqollarini oʻrganishda Wolfgang Mieder (2004), Grigory Permyakov (1979), Raymond W. Gibbs Jr. (1994) va David Crystal (2019) asarlaridan foydalanildi.

Tadqiqotning cheklovlari sifatida quyidagilarni qayd etish mumkin: birinchidan, maqollar korpusining cheklanganligi (barcha mavjud maqollarni qamrab olish imkonsiz); ikkinchidan, maqollarning hududiy va lahjaviy variantlarini toʻliq hisobga olish qiyinligi; uchinchidan, maqollarning semantik talqinida subyektivlik xavfi. Shunga qaramay, olingan natijalar maqollar tizimining asosiy qonuniyatlarini aks ettiradi, deb hisoblaymiz.

Ingliz va oʻzbek maqollaridagi frazeologik birliklarda sinonimiya, antonimiya va variativlik (oʻzgaruvchanlik) hodisalari keng tarqalgan va tilning boy imkoniyatlarini namoyon etadi. Sinonimiya bir xil gʻoyani turli shakllarda ifodalashga xizmat qilsa, antonimiya qarama-qarshi tushunchalar orqali fikrning taʼsirchanligini oshiradi. Variativlik esa maqollarning tarixiy rivojlanishi va xalq ogʻzaki ijodining boyligini namoyon etadi.

Ingliz va oʻzbek maqollarining qiyosiy tahlili ikki xalqning dunyoqarashi va madaniy qadriyatlarida umumiyliklar mavjudligini koʻrsatdi. Mehnat, bilim, doʻstlik, adolat kabi insoniy qadriyatlar ikki tilning maqol fondida ham keng ifodalanadi. Semantik jihatdan toʻliq ekvivalent maqollar mavjudligi ikkala xalqning umumiy insoniy tajribaga ega ekanligini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, milliy xususiyatlar maqollarning shakli va obrazlarida oʻz aksini topgan. Oʻzbek maqollarida jamoachilik, oila, mehmon-doʻstlik, dehqonchilik va Sharq maʼnaviyati bilan bogʻliq obrazlar ustunlik qilsa, ingliz maqollarida individuallik, amaliy fikrlash, dengizchilik, savdo-sotiq va vaqtning qadrlash bilan bogʻliq obrazlar koʻproq uchraydi. Bu farqlar ikki xalqning tarixiy-madaniy yoʻlining oʻziga xosligini yorqin ifodalaydi. Kognitiv va pragmatik jihatdan maqollar insonning dunyo haqidagi bilimlarini kodlashtirish va ularni nutqiy muloqotda samarali qoʻllash uchun xizmat qiladi. Metafora va metonimiya kognitiv mexanizmlari sifatida maqollarda keng qoʻllanilib, ularning obrazlilikini va taʼsirchanligini taʼminlaydi. Kelgusida ushbu yoʻnalishda maqollarning kognitiv va pragmatik xususiyatlarini yanada chuqurroq oʻrganish, ularning tarjima muammolari va til taʼlimidagi oʻrnini tadqiq etish dolzarb masala boʻlib qolmoqda. Maqollarni oʻqitish metodikasiga joriy etish xorijiy til taʼlimini yanada samarali qilish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Rahmatullayev Sh. Oʻzbek tilining frazeologik lugʻati. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1992.
2. Mamatov A. Oʻzbek frazeologiyasi masalalari. – Toshkent, 1999.
3. Joʻrayev M. Oʻzbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2018.
4. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. – М.: Русский язык, 1984.
5. Oxford Dictionary of Proverbs. – Oxford: Oxford University Press, 2015.
6. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
7. Mieder W. Proverbs: A Handbook. – Westport: Greenwood Press, 2004.
8. Пермяков Г.Л. От пословицы до сказки. – М.: Наука, 1979.
9. Yoʻldoshev B. Frazeologik tadqiqotlar. – Toshkent: Fan, 2006.
10. Husanov N. Qiyosiy tilshunoslik asoslari. – Toshkent: Oʻzbekiston, 2010.
11. Grice H.P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. – New York: Academic Press, 1975. – Vol. 3. – P. 41–58.
12. Gibbs R.W. The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language and Understanding. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
13. Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Издательство иностранной литературы, 1961.
14. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
15. Seidl J., McMordie W. English Idioms and How to Use Them. – Oxford: Oxford University Press, 1988.
16. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996.
17. Воробьев В.В. Лингвокультурология. – М.: РУДН, 2008.
18. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1985.